
LISZT HALÁLA, VI / 6. rész

Lina Schmalhausen naplója alapján

*Közreadja Alan Walker**

1886. augusztus 2., hétfő**

Délelőtt 9 óra felé még egyszer elmentem a halottas szobába, a Mester gézbe volt burkolva, még egyszer meg akartam nézni, de az inas (aki már tegnap is a szobát takarította) megkért, hogy ne nézzem már meg a holttestet, annyira torznak néz ki. A Mester halottas ágya mellett körben klóros tálkák voltak, az összes ajtó nyitva volt, a Mester egészen egyedül feküdt, senki sem örködött felette, az inas a padlódeszkákat súrolta, és azon felül rá se rántott semmire. Most megint elmentem onnan, útközben megláttam a koporsót, egy fiú toltja, kordén. Egyszerű barna fémkoporsó volt, a fedelén az Úr Jézus Krisztus a kereszten, bronzból. Fröhlich asszony sürgette, hogy a holttest a koporsóba kerüljön, ugyanis más bérlői is vannak a házban, Cosimát ez annyira felháborította, hogy a szolgálja, Schnappauf segítségével a holttestet azonnal belefektette a koporsóba, amelyet aztán egyik fogantyújánál megfogva, s a másik végét a szolgálóra bízva, maga vitte ki a házból, át az utcán, és be a Wahnfriedba.¹ Azután elküldte a lányait a halottasházba, a Mester összes dolgait egy kosárba dobatta, és

* Folyóiratunk ezúton mond köszönetet a Goethe- és Schiller-archívumnak, amiért a szöveg és a kép közlésének jogát nagylelkűen rendelkezésre bocsátotta, valamint Prof. Alan Walkernek, hogy a napló közlésre kerülő részleteit a *Parlando* magyar olvasói számára a megengedett terjedelem erejéig kiválogatta, közlését engedélyezte. A magyar kiadást szerkesztette *Ábrahám Mariann*. (A Szerk.)

** A napló fordítása során tekintetbe vettem WDFL szempontjait. A technikai apparátussal kapcsolatban fontosnak tartom megjegyezni, hogy a munkálatok során a Weimarban őrzött kéziratot német nyelvű átiratára támaszkodtam, melyet a Goethe- és Schiller-archívum szíves engedélyével használtam fel. A fordítás tehát a német eredetit követi, s ezt vettem össze az angol kiadással, valamint egészítettem ki Alan Walkernek a naplóhoz fűzött jegyzeteivel és – ahol szükségét láttam – a megjegyzéseivel. A szövegben található szögletes zárójeles betoldások, valamint a másként nem jelzett lábjegyzetek Alan Walkeréi. (A Fordító.)

¹ Ha helytálló Schmalhausen leírása e borzasztó eseményekről, akkor Liszt gyorsan oszlásnak indult tetemét valóban Cosima és Schnappauf emelte bele a koporsóba, majd ők ketten vitték át a Wahnfriedba, ahol a temetésig fel volt „ravatalozva”. E pillanatban bizonyára ellentétes érzelmek tomboltak Cosimában. Az apja halálán érzett sokrétű, igencsak vegyes reakciók; a Fröhlich család követelése és sürgetése által kiváltott kézzelfogható düh; a kétségbeesett gondolat, hogy a városba érkezett sok-sok méltóság közül, akik egész Európából a Wagner-fesztivál kedvéért sereglettek össze, akár egy is épp a Wahnfried tájékán időzik, amikor a groteszk „halottasmenet” elhagyja Fröhlichék házát, és tanúja lehet e bizarr látványnak; valamint a *Parsifallal* és a *Trisztánnal* kapcsolatos folytatódó szervezési problémák, amelyek megoldásáért végső soron ő volt a felelős. A holttestet hétfőn késő délelőtt vitték át, ami Bayreuthban igencsak mozgalmas napszak. Cosimának meg pont ekkor kellett taligán áttolnia apja holttestét a Wagner operahősről „Siegfriedstrassénak” elnevezett utcán. Azóta mindenestre a gondos utókor „Lisztstrassénak” keresztelte át e helyszínt.

azonnal átvitette a Wahnfriedba. (Mihály nem volt ott, Meyendorff bárónéhoz hívták, aki épp akkor érkezett.) Délután tilos volt a belépés a Wahnfriedba, a báróné délelőtt jött meg, és egész nap a koporsónál maradt. Este a kertben elengedték a kutyákat, hogy ne léphessen a házba hívatlan vendég.

1886. augusztus 3., kedd

Reggel 9 órakor elmentem a Wahnfriedba a Mester koporsójához, és egy mélyvörös rózsákból készült koszorút helyeztem rá, melynek szalagjára az volt írva: „A viszontlátásra”. Az egész koporsót gyászfátyolba borították, az előcsarnok közepén állt, a legcsodálatosabb koszorúk vették körül, a koszorú mögött pedig (fejtől) a zongora állt, szintén gyászfátyollal övezve. – Cosima a koporsónál térdelt, én elmondtam az imámat, és már el is jöttem onnan, nehogy véletlenül összetalálkozzam a bárónéval, a Mester, míg élt, sosem akarta volna, hogy együtt lásson minket, s ennek most, a koporsójánál sem volt szabad megtörténnie. Alig voltam kint a házból, már jött is a báróné. –

A gyászmenet egyáltalán nem haladt kegyeletteljesen, csupa tolakodás, tömegnyomor, a halottaskocsit csak 4 ló húzta, és miért?? Ha Wagner gyászkozsija elé tudtak 6 lovat kötni, hát a Mestert is bizonyára megillette volna ez. De Bayreuthban mindenki csak úgy mondja: „Meghalt Wagner apósa”, a Liszt névnek itt nincs sok becsülete. A sírbatétel után haladéktalanul elutaztam, eleget szenvedtem ez alatt a 8 nap alatt, ott-tartózkodásom minden napja csak még több undort csöpögtetett volna belém az emberiség iránt, a Mester halálával nekem már csak az maradt, hogy jócskán belekóstoljak a környezetének aljasságába. Köszönöm!! –

* * *

6 héttel később elutaztam Bayreuthba, felkerestem a Mester halottasházát, alig lehetett ráismerni. A régi tapétákat letépték, és újakat raktak fel, a padlót kivikszolták, új bútorok, egyszóval minden új. Mélyen megbántódtam, hogy még annyi kegyeletet sem mutatnak ez iránt a megszentelt szoba iránt, hogy a halálos ágyat is mindenestül eladták. – Fröhlich asszony örömtől ragyogva mesélte el nekem, hogy a sok kényelmetlenségért, amit a Mester okozott neki, és a házában bekövetkezett igen kellemetlen halálesetért a hercegné [Carolyne von Sayn-Wittgenstein] szép ajándékot küld majd neki. Azt mondta: „Már kíváncsi vagyok, mit küld nekem, hát igen, az öreg tényleg sok vesződéséget csinált nekem, és a kiadások is, hiszen ahol halott feküdt, ott, mint látja, mindent újra tisztává kell tenni, egyébként meg” – mondta (megszeppenve) – „odaát mindent kifizettek, s afölött is még 100 márkát kaptam.” –

Ez az *igazi* vég, a nagy Liszt „nyomorúságos” vége. –

Elmentem a sírjához, nem díszítette kő, kereszt alakban fiatal, friss repkény bontogatta rajta első levelecskéit, sötétkék virágocskák koszorújától körbefutva!

Lina Schmalhausen

Alan Walker:
Epilógus — Liszt temetése

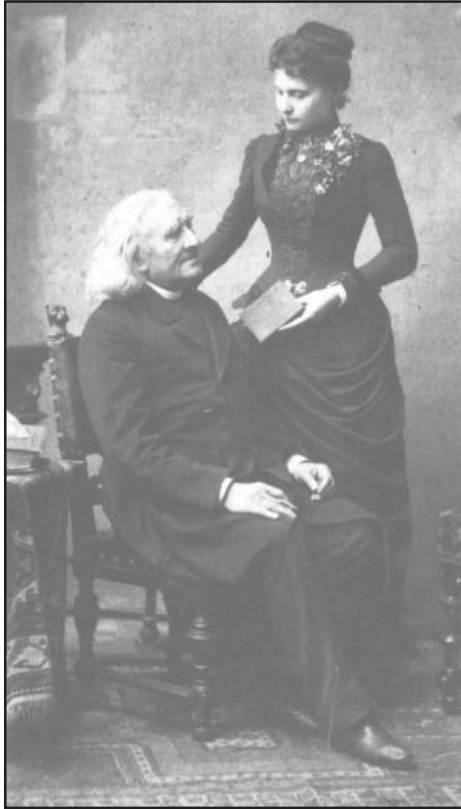
Lina Schmalhausen oly keveset árul el Liszt temetéséről és gyászszertartásáról, hogy kénytelenek vagyunk feltételezni: közvetlenül Liszt halála után félreállították őt, és csak távolról figyelhette az események egymásutánját. Ennek ellenére több más forrás segítségével – többek között újságcikkekből, levélváltásokból és más jelenlévők visszaemlékezéseiből – eléggé pontosan rekonstruálhatjuk a gyászmenetet, a temetési szertartást, valamint a bonyodalmakkal terhelt későbbi eseményeket.

A temetésre augusztus 3-án, kedden délelőtt került sor. 9 órakor magán-istentiszteletet tartottak. A rövid szertartás után, melynek során a városi pap, Karzendorfer atya megáldotta a holttestet, a gyászmenet a bayreuthi városi temető felé vette útját. A koporsó, melyet előző nap zártak le, négylovas, feketébe vont halottaskocsin haladt. 10 órakor a gyászmenet megkezdte viszonylag hosszú útját végig a Maximilianstrassén, a bayreuthi városi temető felé. Cosima egyáltalán nem volt rá felkészülve, hogy apját a Wagner-fesztivál kellős közepén éri a halál, s a temetés előkészítését hevenyészettség és keresetlenség jellemezte. Maga a menet viszont igencsak látványosra sikerült. [...]

A menetet két előfutár előzte meg, valamint a bayreuthi tűzoltóbrigád, amely az utca két oldalán sorakozó tömeget is eligazította. A menetoszlop élén egy virágokkal és koszorúkkal gazdagon elborított kocsis hajtott – e virágokat sok különböző országból küldték a Wahnfriedba, hogy a sír mellett helyezték el őket. Ezt követte maga a koporsó, szintén virágosbe borítva, amelyet egy nagy, feketével elfüggönyözött kocsira tettek, ahová Frigyes német koronaherceg koszorúját is elhelyezték. A koporsóvivők Felix Mottl, Hans von Wolzogen, báró August von Loën és Mihalovich Ödön voltak.² A halottaskocsi mögött közvetlenül Liszt szolgálója, Pauline Apel, illetve inasa, Miska haladt, aki bársonypárnán vitte ura kitüntéseit. Őket követte a papság. Ezután Siegfried Wagner következett, majd Henry Thode, Adolf von Gross (helybéli bankár és a fesztivál főadminisztrátora), és Carl Alexander nagyherceg képviselőjében a weimari udvari kamarás, gróf Oskar von Wedell. Fáklyavivőként növendékek egy-egy csoportja haladt két oszlopban – Reisenauer, Weingartner, Thomán, Stavenhagen, Göllicherich, Krause, Klindworth, Bache, Dayas, Friedheim és Siloti. Ezután a rokonokat és az elhunyt legközelebbi szeretteit vivő kocsisor következett. Az első kocsin ült Cosima és legidősebb lánya, Daniela, Marie Hatzfeldt hercegnő, valamint Olga von Meyendorff, aki egy vagy két nappal azelőtt még azért érkezett Bayreuthba, hogy a Bad Kissingen-i gyógyfürdőbe vigye Lisztet, most pedig már a gyászolók sorát gyarapította. A város tisztségviselői is felsorakoztak, köztük a bayreuthi polgármesterrel. A menet végén gyászolók nagy csoportja haladt gyalogosan – Anton Bruckner a sor vége felé kullogott.

Amint a gyászmenet lassan végighaladt a Maximilianstrassén, a távolban megkondult a városi temető harangja. Az út két oldalán az ablakokból itt is, ott is fekete zászlókat engedtek le. Nagy sietve eltávolítottak minden dekorációt, és a világító gázlámpákat épp akkor takarták hevenyészett fekete gyászlepelbe, amikor a temetési menet befordult a

² Hans von Wolzogen (1848–1938) Wagner propagandalapjának, a *Bayreuther Blätter*nek volt a szerkesztője, a kiadvány 1878. februári megalapítása óta. Báró August von Loën (1827–87) a weimari udvari színház intendánsa volt.

sarkon. Az utcát nézősereg szegélyezte, melynek egy része a Wagner-fesztivál miatt ünnepi hangulatban volt, míg mások pusztán kíváncsiságból gyűltek a Maximilianstrasséra – két nappal azelőtt ugyanezek az emberek ugyanide seregltek, hogy a zászlókba és tarka lobogókba burkolózó utcán üdvözljék Frigyes német koronaherceget (Németország jövődöbeli császárát), aki ugyancsak Wagner zenéjének kedvéért jött a városba. Walter Bache, Liszt angliai növendéke, aki egy nappal azelőtt még Angliában volt, és Liszt halálhírére sietett Bayreuthba, még úti ruhájában volt, és megrökönyödött az embertömeg harsányságán.³ A gyászmenet fél 11-kor ért a temetőbe, ahol még nagyobb tömeg seregltt össze, hogy meghallgassa a búcsúbeszédet, és tanúja lehessen Liszt sírba tételének. A sírnál Bayreuth polgármestere, Dr. Theodor von Muncker tartott búcsúbeszédet. A *Trisztánból* vett szavakhoz kapcsolódott: „Elátkozott fej, elátkozott szív.” Nem felejtette el hangoztatni, hogy Liszt „Wagner ügyének odaadó barátja és előmozdítója” volt, majd ígéretet tett, hogy Liszt síremlékének helyét örökre

megörzik, és biztosítják szentségét. Ez így volt politikailag korrekt, ám igencsak korlátozta Liszt saját érdemeinek elismerését. Miután a polgármester beszéde végéhez ért, Eduard Reuss lépett elő, és Liszt tanítványainak nevében méltatta Liszt nagyságát. Őt Martin Krause követte, aki a nemrég megalakult Liszt-társaság képviselőjeként szölt. Utolsóként Liszt régi kollégája, Dr. Carl Gille következett, de amint felidézte néhai barátjának emlékét, úgy elragadták az érzelmei, hogy a gyülekezet nem értette könnyekbe fúló szavait. Liszt koporsóját ezután leeresztették a sírgödörbe, miközben Muncker Bayreuth város nevében babérkoszorút helyezett mellé. Egy másik babérkoszorút is odatettek, amely „Bécs hű városából” érkezett. Muncker példáját követve most Cosima Wagner lépett elő, és a Wagner család, illetve a bayreuthi fesztiválkórus tagjaival együtt megszentelt földrögöket szórt a koporsóra. Alfred Littleton⁴ is elhelyezte a Viktória királynő által

3 Jessie Laussot-Hillebrandnak írott levelében, melyet Londonba való visszatérése után küldött el, Bache hozzátette: „a zenei világ közönyössége félelmetes volt” (BBM, 308. l.).

4 Alfred Littleton Henry Littletonnak, a londoni Novello and Company kiadóház igazgatójának fia volt. Áprilisban ő segített nyélbe ütni Liszt diadalmas nagy-britanniai turnéját, melynek során a zeneszerző a Littleton család nagylelkű vendégszeretetébe is belekóstolhatott a Kent megyében található sydenhami Westwood House-ban. Liszt utolsó angliai útja során a windsori kastélyban látogatást tett Viktória királynőnél, akinek zongorázott is.

küldött csokrot. Déli 12 órára az esemény véget is ért, de sok ember ott maradt még a temetőben, hogy szűkebb körben is búcsút vegyen az elhunyt komponistától, illetve a koszorúk feliratait bogarásza.

A temetés utáni napon, augusztus 4-én gyászmisét tartottak Liszt lelki üdvéért a helyi katolikus templomban. Sokan hangot adtak nemtetszésüknek a mise zenei részét illetően, és mindenkinek az volt az érzése, hogy jobb lett volna, ha egyáltalán nincs zene, mint hogy két-három pap orrhangú kántálása felelgesen a közönyös helyi templomi kórus hamis kornyikálására. Túlságosan is durva volt a kontraszt az esti Wagner-előadások emelkedettségével és kidolgozottságával. Sokan Bayreuthban tartózkodtak a világ legnagyobb muzsikusi közül, de egy kivételével mind némák maradtak. Anton Bruckner volt az egyetlen, aki orgonált,⁵ de ő is a *Parsifal* témáira improvizált. Liszt orgona- és kórusműveiből egyetlen taktus sem csendült fel.

* * *

A Liszt halálát övező zűrzavarra mi sem jellemzőbb, mint a korabeli gyászjelentésekben rögzített sok tévedés. A londoni *Times* járt az élen, amelynek augusztus 2-i, hétfői számában az jelent meg, hogy „Liszt Ferenc tegnap éjjel [vagyis augusztus 1-jén] meghalt Bayreuthban”. Ez a baki Sitwell széles körben olvasott Liszt-életrajzába is beszűrődött, amely angol nyelvű olvasók két nemzedékét szolgálta ki. Ennél is bizarrabb volt azonban az idézett gyászjelentés következő mondata: „Lisztet életének nagy részében már-már hisztérikus mértékű idegesség kínozza, s ez időnként az örülettel határos vallásos melankóliában csúcsosodott ki. Barátai több ízben is megpróbálták lebeszélni arról, hogy kolostorba zárkózzon.” A pálmát mégis a *New York Times* 1886. augusztus 1-jei száma vitte el, közölvén olvasóival, hogy ifjúkorában Liszt csatlakozott Chevalier-hez és Pereire-hez, „a házasság és a magántulajdon elleni keresztes hadjáratukban”. Ez igencsak meglepte volna Lisztet, hiszen egyik dolognak sem üzent hadat. Az ilyen hitvány és névtelen zszurnalisztautáztatok kétségkívül bátorságot meríthettek abból a biztos tudatból, hogy a halottakról írhatnak bármit – elvégre *tőlük* nem érkezhét helyreigazítás. 1886. augusztus 2-i számában a *Bayreuther Tageblatt*, az egyik egyetlen újság, amelyet Wagner megtűrt a házában (olyan okokból kifolyólag, melyek bármelyik

5 Anton Bruckner (1824–96) Liszt odaadó tanítványai közé tartozott. Emlékezetes találkozára került sor Liszt és Anton Bruckner között Pozsonyban, 1885 áprilisában. Bruckner, aki szinte bálványozta Lisztet, nem kevés mulatságot kelthetett, amikor megjelent divatjamúlt felöltőjében, óriási csizmájában és a vidéki népekre jellemző gombos kamáslijában, amitől úgy nézett ki, mint egy paraszt. Kalapját a kezében tartotta, és ragaszkodott hozzá, hogy Lisztet a „Kegyelmes *Herr Kanonikus*” megszólítással illesse (SE, 90. l.). Azért jött, hogy előadásra javasolja VII. szimfóniáját az Allgemeiner Deutscher Musikverein közelgő fesztiválján, melyre néhány hét múlva került sor Karlsruheban. Bár a koncertsorozat műsorát már rögzítették, Liszt a Musikverein elnökeként közbenjárhatott Bruckner érdekében, aki a kérését oly vehemenciával próbálta Lisztre erőltetni, hogy a jelenlevők észrevették: Liszt kezdi elveszteni türelmét. Úgy tűnt, Bruckner nem fogja fel, hogy egy ekkora léptékű művet nem lehet ilyen rövid idő alatt betanítani; Liszt mindazonáltal elintézte, hogy elhangozzék az Adagio tétel, amelynek zsenialitását rögtön felismerte, s később kedvező véleményt nyilvánított róla. Az előadásra Felix Mottl vezényletével került sor, 1885. május 30-án. Bruckner most „A nagy mesternek, Liszt Ferencnek” ajánlott hatalmas koszorút hozott Liszt temetésére.

számból a napnál világosabban kitűnnek) azzal kezdte gyászjelentését, hogy emlékeztette az olvasókat: Liszt „Wagner bizalmas barátja és támogatója”, illetve „Wagner feleségének apja” volt. Amint a névtelen szerző belemelegszik a témába, maradéktalan együttérzéséről biztosítja Cosima Wagner asszonyt, és nem felejtí el megemlíteni, hogy „mindazok, akik ismerik a nagy zeneszerző rokonai iránt érzett igaz szeretetét, át fogják érezni, milyen elsöprő veszteséget szenvedtek el a mélyen tisztelt Wagner család tagjai, és gyászukban a legszívélyesebb együttérzésünkről biztosíthatjuk őket.” Ugyanez az újság állította azt is, hogy „magánforrásból származó” információi szerint „aznap [július 31-én] éjjel fél tizenkettő felé megszűnt [Liszt] légzése és szívverése, s a beteg békésen távozott az élők sorából, amint a betegség folyamán az állapota is mindvégig feltűnően mentes volt bármiféle fájdalomtól”. Az informátornak, aki nyilván a Wagner családból került ki, tudnia kellett, hogy az utolsó félmondat szemenszedett hazugság, amellyel a nagyközséget akarják megegyezni. Schmalhausen naplója másról árulkodik. A *Bayreuther Tageblatt* azzal a bámulatos állítással zárta le beszámolóját, hogy Lisztet „saját kimondott kívánságára” fogják a bayreuthi városi temetőben eltemetni. Ilyen kívánság soha nem hangzott el. Egyszerűen arról volt szó, hogy Bayreuth a maga javára akarta fordítani Liszt halálát, igényt formálva a holttestre, még mielőtt az ezt övező viszály kirobbanhatott volna. Visszatekintve, igencsak tanulságos Muncker polgármester gyászbeszéde: „Lisztnek az volt a sorsa, hogy szerető leánya karjai közt lehelje ki lelkét. [...] Bayreuth földjében helyezük most nyugalomra, amint évekkel ezelőtt drága elhunyt Mesterünket [Richard Wagnert] is itt temettük el. Találjon itt békés nyughelyre!” De ez csak a kezdet volt. Liszt halála után pár nappal Wagner háziújságja, a *Bayreuther Blätter* 1886. augusztus/szeptemberi számában gyászjelentést tett közzé (szinte bizonyosan Hans von Wolzogen tollából), amely ezzel a baljóslatú kijelentéssel kezdődött: „A világjáró visszatért nyughelyére, és mi, hátrahagyottak, imádkozunk lelki üdvéért.” A szerző, aki nemrég még koporsóvivőként vett részt Liszt temetésén, és tanúja lehetett, amint Muncker polgármester a *Trisztán*-ból idéz, maga is folytatta a „Trisztán”, illetve Liszt halála közti párhuzamokat, s emlékeztette „a hátrahagyottakat”, hogy Liszt sorsa „itt, e szent helyen”, Bayreuthban teljesedett be, „Montsalvat templomának köreiben, ahol a Művészet és a Tisztaság egyesül az egy és magasságos Isten szolgálatában: »Üdvözítőnk Megváltó művében«”. E kegyes érzelmek, amelyeket a bayreuthi közönségszolgálat adagolt, mindent hivatalossá tettek. Ettől fogva Liszt és „Trisztán” neve mindörökre összefonódott Bayreuth mitológiájában. S ha Bayreuthot „szent helynek” nevezte, a szerző arról is gondoskodott, hogy Liszt földi maradványainak elszállítása még a puszta gondolat szintjén is szentségtörésnek minősüljön. Hogy a Wagner család propagandagépezete a halál bekövetkezése után azonnal működésbe lendült, azt Liszt unokájának, Danielának az apjával, Hans von Bülow-val folytatott levelezése is alátámasztja. Daniela szinte rögtön írt Bülow-nak, összefoglalván, amit ő Liszt elmúlása kapcsán közvetlen említésre méltónak talált. Bülow válaszából ítélve ő is bedőlt az ügyes kommunikációnak: „Valóban, egyetértek, hogy az isteni gondviselés rendelkezett úgy, hogy fájdalmak nélkül szenderedjen el Bayreuthban. Posztumusz hírneve végett azonban a magam részéről biztosan azt szeretném, hogy földi maradványait Magyarországra vigyék.”⁶ Daniela szinte naponta látogatta Liszt betegágyát. Mindenkinél jobban tudhatta tehát, hogy nagyapja

6 Levél Meiningenből, kelt 1886. szeptember 9-én. Lásd GLB, 377. l.

kimúlása távolról sem volt mentes a kínoktól. S mégis, íme, elénk lép e levelével, s a bayreuthi várúrnő parancsait teljesítve saját apjának is a hivatalos verziót találja, mely szerint „az isteni gondviselés rendelkezett úgy”, hogy Liszt fájdalommentesen, Richard Wagner városában lehelje ki lelkét – sőt, ezért az ajándékért Lisztnek majdhogynem hálásnak is kellene lennie.

Ha feltesszük a kérdést, Hans von Bülow miért nem volt jelen a temetésén, pillanatnyi gondolkodás után meg is adhatjuk a választ. A várost a szemében velejég megmérgezte Cosima házasságtörő viszonyának emléke, aki a Bülow-val kötött balsikerű házasságának utolsó éveiben nyíltan Wagner szeretőjévé vált, majd megszökött vele, s Bülow (ha nem árulta is el), bizonyára tudhatott arról, hogy harmadik gyermekük, Isolde von Bülow már Wagnertől született. Miután Bayreuth Wagner kegyhelyévé vált, Bülow soha többé be nem tette oda a lábát. Ami a városi ügyeket illette, Bülow mindinkább a legidősebb lánya, Daniela által küldött információkra hagyatkozott. [...]

Kifelé bármennyire is a magasztos gyász álarcát öltötte magára, Cosima lelkében apja halála után zord vihar tombolt. A temetés után is rögvest visszasietett a színházba, hogy felügyelje az aznap esti *Trisztán*-előadást. Az elkövetkező években drágán megfizetett méltatlan viselkedéséért, hiszen Liszt csodálóinak táborából mind hangosabb bírálatok zúdultak rá. Ha azonban az ő szemszögéből tekintjük a dolgot, szembesülhetünk szörnyű dilemmájával. Az 1886-os Wagner-fesztivált sokkal korábban eltervezték már. A város hemzsegett a világ minden tájáról érkezett fontos vendégektől, akik közül sokakat Cosima személyesen hívott meg. Több száz zenészt, énekest és mesterembert toboroztak, hogy színre lehessen vinni a *Parsifalt* és a *Trisztánt*. Nemcsak Wagner zenei örökségének további sorsa forgott kockán, hanem Cosima életében is fordulópont következett be, hiszen véget ért hároméves gyásza. Az egész vállalkozást veszély fenyegette, művészeti és anyagi szempontból egyaránt. Mindezt hagyja oda apja halála miatt? A válasz egyértelműen „nem” volt: nem tehetett másként. Röviden szólva, Liszt halála szerencsétlen időpontban következett be, s Cosima lett az egyik fő áldozata. A fesztivál mindennapos irányítása rendes körülmények között is irdatlan nyomásként nehezedett volna rá. Viselkedése azonban sztoikussá magasztosult, amint egyszerre igyekezett lendületben tartani az ünnepi játékok ügyeit, illetve vállára venni apjának ápolását, majd temetésének megszervezését. Így hát egész Bayreuth Wagnert ünnepelte, még akkor is, amikor Lisztet a sír mélyébe engedték. [...]

* * *

A bonyodalmak azonban csak a temetést követően tetőztek. Részben talán Lisztet is felelőssé tehetjük azért a vizályaért, amely a végső nyughelye felett tört ki, ugyanis 1861-es végrendeletében nem adott egyértelmű utasítást arra nézve, hogy holttestét hol temessék el.⁷ Ráadásul különböző időpontokban és helyszíneken más és más, egymásnak

7 E tény mindennél nyilvánvalóbbá vált, amikor a testamentum másolatát Weimarból Bayreuthba küldték. Liszt egyetlen utalást tett a temetésére, mégpedig ezt: „egyszerűen, minden pompa nélkül, és ha lehet, éjszaka temessenek el” (WLF, 2. köt., 534. l.). Persze, e kívánságok sem teljesültek. Egyvalami mégis kiderült e végrendeletből, s ez különösen felzaklathatta Cosimát: Liszt Carolyne von Sayn-Wittgenstein hercegnére bízta hagyatékának gondozását, aki csaknem negyven évig volt életének társa és kísérője. Tehát Carolyne lett a végrendelet végrehajtója, akit a testamentum – főörökösként – maradéktalan jogi hatalommal ruházott fel.

ellentmondó kívánságokat fogalmazott meg nyughelyével kapcsolatban. 1863-ban Rómát nevezte meg temetkezési helyeként. 1866-ban vejének, Émile Ollivier-nek azt mondta, St. Tropez-ban kívánja végső nyugalomra hajtani a fejét, elhunyt lánya, Blandine közelségében. Még később Gustav Hohenlohe kardinálissal azt közölte, hogy Tivoliban akar eltemetkezni, ahol élete alkonyéveiben oly sokszor megpihent a Villa d'Estében. A zűrzavart fokozta, hogy Mihalovich Ödön és Apponyi gróf, Liszt két neves honfitársa a temetés után azzal állt elő, hogy Liszt számos alkalommal fejezte ki azon vágyát, miszerint Magyarországon kíván temetkezni. 1869-ben azonban Liszt tanúja lehetett a festő Johann Overbeck fennhézásó temetésének, melyet követően azt írta Carolyne hercegnőnek, hogy ilyen gyászszertartásból nem kér: „Holttestemet ne templomban temessék el, hanem bármelyik temetőben – s főleg ne vigyék át sehová máshová e sírból. Holttestemnek nem kívánok más helyet, mint a temetőt, amely ott található, hol halálom bekövetkezik.”⁸

Jóllehet ez a döntő fontosságú levél csak sok évvel Liszt halála után jelent meg nyomtatásban, s tartalma is teljességgel ismeretlen volt Cosima és gyakorlatilag mindenki más előtt, olyan kívánságról árulkodik, amelyet Miska, az inas is megerősített, aki alig néhány órával Liszt halála után azt mondta Cosimának, Lisztnek az a kívánsága, hogy ott temessék el, ahol meghal.⁹ Ez, persze, zene volt Cosima füleinek, hiszen megerősítette abbéli meggyőződésében, hogy apja holttestét Bayreuthban kell tartani. Hasztalan érvelnék azzal, hogy a levél 1869-ben, vagyis 17 évvel azelőtt kelt; hogy akkoriban a bayreuthi Wagner-fesztivál még nem is létezett; hogy Wagner és Cosima házassága is a jövő zenéje volt; hogy Liszt és Cosima viszonya az évek múlásával igencsak megkeseredett; hogy 1869-ben Liszt nem is sejtette, milyen nyomorúságos körülmények között éri a halál, egy bérelt szobában, méghozzá abban a városban, amely időközben Wagner hűbértartóvá vált. Az sem vezet sehová, ha rámutatunk: egy levél még nem végrendelet, s aligha bír nagyobb kényszerítő erővel az olvasóra, mintha a tartalma egy asztali társalgás közben hangzanék el – mondhatni véletlenül. Az egyetlen dolog, ami számított, az „ott, ahol meghalok” kérélehetlensége volt, amely mindmáig megingathatatlanul tartja magát.¹⁰ [...]

* * *

Miután az apja holttestéért folytatott küzdelemben felülkerekedett, Cosima a Liszt-életrajz feletti befolyást is meg akarta kaparintani, ami azonban sokkal nehezebb feladatnak bizonyult. 1883-ban, amikor meg akarta szerezni Liszt és Wagner teljes levelezését, nem járt sikerrel, ami igencsak visszavetette a harcba. Noha Liszt halálakor ez még nem derült ki, Cosima igen tekintélyes mennyiségű Liszt-anyagnak volt már birtokában – egyebek mellett több mint ezer levélnek, melyeket Liszt három gyermekével és

8 1869. november 27. LLB, 6. köt., 228–229. l.

9 Cosima maga közölte ezt a weimari nagyherceggel, a neki írott levelében (kelt Bayreuth, 1886. október 23.). Liszt eredeti, 1869-es közlése később a *Leipziger Tageblatt*-ba is kiszivárgott, amely 1888. december 6-án több részletet is közölt a Carolyne hercegnének írott levélből.

10 A Liszt végső nyughelyét illető bonyodalmakról bővebben beszámol WLF, 3. köt., 501–505. l.

édesanyjával váltott, illetőleg amelyeket a gyermekek és nagyanyjuk, Anna Liszt írtak egymásnak. Ez a felbecsülhetetlen értékű kincs akkor került Cosima tulajdonába, amikor két testvére meghalt. Más központi jelentőségű dokumentumok is Cosimánál voltak – így például a 15 éves Liszt naplója, valamint nem kevés titkos fényképfelvétel, amelyek bármelyik életrajzírónak hatalmas szolgálatot tehetek volna. Ezek az anyagok csaknem kilencven évig maradtak a Wagner család birtokában, elrejtve a külvilág elől. Alig akadt életrajzíró, aki egyáltalán tudhatott a bayreuthi Liszt-archívumról, s Cosima életében még ők sem férhettek hozzá az anyagokhoz. Bár Cosima 1930-ban meghalt, a „magántulajdon” politikája továbbra is érvényben maradt. Csak 1974-ben vette át a Wagner-archívum kezelését Bayreuth városa, s így a Liszt-anyagok is a város tulajdonába kerültek. Nem kétséges, hogy Cosima Lisztet „megbízható wagneriánusként” akarta beállítani. *Franz Liszt: Ein Gedenkblatt seiner Tochter* című könyvét 1911-ben adta ki, Liszt születésének 100. évfordulójára. Cosima itt több oldalt szentelt Carolyne hercegnének, a Liszthez fűződő viszonyának, meghiúsult házasságuknak, valamint a római katolikus egyház iránti kölcsönös elkötelezettségüknek – pedig ő maga nem számított e kérdések szaktekintélyének. Carolyne iránti ellenszenve ráadásul szándékos hamisításokhoz is vezetett. Azt már korábban megszellőztette, hogy apja úgy várta a hercegnével kötendő házasságát, mint holmi „temetési szertartást”.¹¹ Hogy rosszindulatát felmérhessük, elegendő belepillantanunk apja végrendeletének azon változatába, amelyet könyve mellékleteként közölt. A Carolyne-ra vonatkozó összes utalást kitörölte – ennek érzékeltetésére álljon itt egy rövid részlet a testamentumból. A szögletes zárójelben olvasható szavakat Cosima egyszerűen kihúzta.

„És most letérdelek még egyszer [Carolyne-nal] imádkozni [(ahogy gyakran tettük együtt)], hogy a mi mennyei Atyánk országa eljőjön, s hogy legyen meg az akarata, miképpen a földön, azonképpen a mennyben is. Bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek, és szabadíts meg minket a gonosztól. Amen!

Íratott szeptember 14-én – a Szent Kereszt ünnepén [(Carolyne távollétében, aki ez év május 17-én innen Rómába ment)].

Azt kívánom, hogy egyszerűen, minden pompa nélkül, és ha lehet, éjszaka temessenek el. Az örök világosság fényeskedjék lelkeimnek! [Utolsó sóhajom Carolyne-ra lesz áldás.] — Liszt F.”¹²

Ezek és a hasonló vágások történeti feljegyzések komoly elsikkasztásáról árulkodnak. Cosimának tudnia kellett, hogy egyszerűen megcsonkítja Liszt végakarátát, amely korábban már meg is jelent a *Neue Zeitschrift für Musik* 1887. május 4-i számában, kilenc hónappal Liszt halála után. A testamentum teljes szövegét ráadásul La Mara is közreadta 1900-ban,¹³ 11 évvel Cosima *Gedenkblattj*ának kinyomtatása előtt. Liszt végrendeletének végső és teljes változata számos hízog jelzővel illeti Carolyne-t – „akit oly hön vágytam a hitves édes nevéen szólítani” –, amelyeket olvasván Carolyne nemezise, Cosima bizonyosan nemegyszer a szívéhez kapott. [...]

11 *Bayreuther Blätter*, 1900. március, 82. 1.

12 WLF, 2. köt., 533–534. 1.

13 LLB, 5. köt., 52–63. 1.

* * *

Ez hát az a zűrzavaros, széthúzástól és gyűlölködéstől terhelt háttér, amelyből Lina Schmalhausen naplója kiemelkedik – s ennek ismerete nélkül nem is érthetjük meg maradéktalanul a jelentőségét. A napló egy több mint százestendős lélektani kirakós játék fontos töredéke, melyet ha a helyére illesztünk, minden eddiginél teljesebb és élesebb kontúrú kép bontakozik ki a szemünk előtt. Liszt és Wagner kapcsolata valóságos, kirohanásokkal és kiszólásokkal teletűzdelt emberi dráma volt, amely a baráti szeretet szélsőségei, illetve a gyűlölet és a zabolátlan düh kitörései között hullámozott. Nem is csoda, hogy az e bonyolult viszony feltárásában segítségünkre lévő információkból oly sokat cenzúráztak, eltagadtak vagy titkosítottak: Wagner *Mein Lebenjét* is ide sorolhatjuk, vagy Liszt végrendeletét, Cosima naplóit, s nem utolsósorban Schmalhausen beszámolóját Liszt utolsó napjairól. Az életrajzíróknak és a történészeknek sem sűrűn kell megbirkózniuk ehhez foghatóan őszinte és nyílt dokumentumokkal, ám a Schmalhausen-napló könnyen átbillentheti megítélésünk mérlegét. Ha valaki Liszt halálakor olvassa Schmalhausen leírását, talán fel sem tudta volna fogni, miről van szó. Ma azonban, 120 esztendővel később, olyan érzésünk támad, mintha ez a 22 éves nő a síron túlról is egyenesen hozzánk szólna. S értjük az üzenetét. A nagy vízvázalasztó túloldaláról olyan új ráismerésekkel szolgál nekünk, amelyek továbbra is drámaian magával ragadóvá teszik Liszt végnapjainak elbeszélését.

Requiescat in pace

(Fejérvári Boldizsár fordítása)

Hivatkozások

- BBM Bache, Constance: *Brother Musicians: Reminiscences of Edward and Walter Bache*. London, 1901.
- GLB Goddard, Scott, szerk. és ford.: *Letters of Hans von Bülow to Richard Wagner and Others*. New York, 1931.
- LLB La Mara közr.: *Franz Liszts Briefe*. 8 kötet. Lipcse, 1893–1905.
- SE Stradal, August: *Erinnerungen an Franz Liszt*. Bern, 1929.
- WDFL Walker, Alan, szerk.: *The Death of Franz Liszt: Based on the Unpublished Diary of His Pupil Lina Schmalhausen*. A szerkesztő bevezetőjével, utószavával és jegyzeteivel. Ithaca és London, 2002.
- WLF Walker, Alan: *Liszt Ferenc*. 3 kötet. Fordította: Rácz Judit (1–2. köt.) és Fejérvári Boldizsár (3. köt.). Budapest, 1986–2003.